

EINBANDDATENBANK A JEJÍ VYUŽITÍ PŘI STUDIU KNIŽNÍCH VAZEB

KAMIL BOLDAN

Abstrakt: Příspěvek informuje o databázi Einbanddatenbank, kterou ve spolupráci s dalšími německými knihovnami buduje Staatsbibliothek zu Berlin. Databáze se má stát nástrojem pro bližší lokalizaci a dataci pozdně středověkých a renesančních vazeb zdobených slepotiskem. Na základě starších tužkových obtahů, které byly zdigitalizovány, vytváří katalog slepotiskového nářadí (kolků, válečků a ploten), které užívaly jednotlivé dílny.

Klíčová slova: Dějiny knižní vazby, knihvazačské dílny, slepotisk, inkunábule, postinkunábule, rukopisy.

Slepotisková výzdoba je cenným pomocníkem pro bližší lokalizaci a dataci knižních vazeb. Každá pozdně středověká knihvazačská dílna disponovala odlišnou sadou kovových kolků, které se nahřáté vtiskovaly do provlčeného a změkklého koženého pokryvu desek a vytvářely v kůži nezaměnitelnou reliéfní výzdobu. Jakkoliv bývají kolky s nejběžnějšími motivy dosti podobné, vždy jsou jedinečné. Sady kolků byly v průběhu let postupně doplňovány a obměňovány. K jednotlivým kolkům v pozdějším období přibýly válečky a rozměrnější plotny, na nichž bývala často vyryta figurální výzdoba, a sloužily pak jako hlavní nástroj pro vytváření typických rámových kompozic renesančních vazeb. Skupina vazeb, kterou spojuje shodné slepotiskové nářadí, pochází z jedné dílny. Na základě bližšího studia daných rukopisů či tisků, jejich provenienčních údajů a dalších znaků je možné dílnu většinou lokalizovat do určitého města (či alespoň regionu), někdy ji spojit se jménem známého řemeslníka a vymezit dobu jejího působení.¹ Studium knižních vazeb má důležitou pomocněvědnou funkci pro kodikologii, knihovědu a další vědní disciplíny. Při popisu vazeb bychom se neměli omezit jen na jejich technické aspekty či umělecko-historické zařazení výzdoby. Je třeba zjišťovat i jejich provenienci a pokoušet se blíže vymezit dobu a okolnosti jejich vzniku. A právě podle slepotiskové výzdoby, kterou nacházíme na velké části pozdně gotických a renesančních vazeb, můžeme určit, ve kterém městě byla kniha svázána, a rekonstruovat její cestu od původního výrobce. Zjistíme, zda kupříkladu tisk byl svázán již v místě vydání, zda ho v jiné lokalitě spolu s částí nákladu nechal svázat knihkupec, anebo až první majitel v místní dílně. Získáme tak cenné informace třeba pro dějiny knižního obchodu.²

Čeští badatelé mohou těžit především z výsledků celoživotní práce několika německých specialistů na knižní vazby a jejich repertorií slepotiskového nářadí. Pro pozdně gotické vazby jde o čtyřsvazkové dílo Ernsta Kyriße (1881–1974), k němuž se v souvislosti s jeho průzkumy v našich knihovnách ještě dostaneme,³ a dílo Paula Schwenkeho (1853–1921), ředitele Královské knihovny v Berlíně, které teprve později doplnili, dokončili a v tištěné dvousvazkové

1 SCHUNKE, I. *Einführung in die Einbandbestimmung*. München: Meister der Einbandkunst, Internat. Vereinigung, 1974, 79 s.

2 NICKEL, H. Der Leipziger Buchhandel im Spiegel der Einbände. In: *Einbandforschung. Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung, Erschließung und Erhaltung historischer Bucheinbände*. Heft 7, Oktober 2000, s. 4. ISSN 1437-8167.

3 KYRIß, E. *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*. Textband, Tafelband 1–3. Stuttgart: Max Hettler Verlag, 1951–1958, 160, 185, 137, 157 s.

podobě zpřístupnili jiní dva přední němečtí znalci historických knižních vazeb – Ilse Schunke (1892–1979) a Konrad von Rabenau (nar. 1924).⁴ Pro renesanční vazby jde o dvousvazkové, žel takřka neilustrované dílo Konrada Haeblera (1857–1946), nejvýznamnějšího představitele německé knihovnědy konce 19. a první poloviny 20. století. Nutno ale přiznat, že tato slepotisková repertoria využívají při atribuci vazeb jen zřídka.

V roce 1996 se při Státní knihovně v Berlíně vytvořila pracovní skupina pro studium historických knižních vazeb (Arbeitskreis für die Erfassung, Erschließung und Erhaltung historischer Bucheinbände, ve zkratce AEB), jež každoročně pořádá specializovanou konferenci, vydává časopis *Einbandforschung* a rozvíjí i další projekty k dějinám knižní vazby.⁵ Ve stejné instituci je od roku 2001 budována ve spolupráci s jinými německými knihovnami (Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Bayerische Staatsbibliothek München aj.) dnes již světově respektovaná a hojně citovaná datábase Einbanddatenbank (ve zkratce EBDB), jež se má stát pomůckou pro zpracování pozdně středověkých a raně novověkých vazeb zdobených technikou slepotisku.⁶ Cílem EBDB je vytvořit co možná nejúplnější katalog náradí (kolků, válečků a ploten), jež by umožňoval přiřazení výzdoby popisované vazby konkrétní dílně, její chronologické a místní určení. Připomeňme, že základní metodou reprodukování slepotiskové výzdoby jsou od konce 19. století tužkové obtahy, které v originální velikosti podávají dostatečně kontrastní kopie plastické a na fotografiích často ne dobře zřetelné slepotiskové výzdoby. Digitální technologie dnes nabízejí možnosti daleko širšího a snazšího shromáždění komparačního materiálu. Více specializovaných databází se však zatím spokojuje především s množstvím obrázků knižních vazeb a neumožňuje podrobnější a strukturovanější rešerše. Nabízených možností zatím nejlépe využila právě Einbanddatenbank, jež představuje znatelný posun v bádání o vazbách z 15., 16. a počátku 17. století.⁷ Einbanddatenbank umožňuje vyhledávání jednotlivých kusů náradí a určení knihařské dílny. Řada německých historiků knižní vazby či knihovědných pracovišť si vytvářela jako svůj pomocný aparát rozsáhlé sbírky obtahů slepotiskového náradí, jež zůstávaly většinou nezpřístupněny. Právě tyto sbírky se po zdigitalizování a zpracování podle jednotného věcného i formálního kategorizačního schématu stávají základním kamenem Einbanddatenbanky. Vedle sbírek z pozůstalostí Paula Schwenkeho, Ernsta Kyriße, Ilse Schunke či Anny Marie Floerke (1887–1961) jde o rozsáhlé soubory obtahů založené Ferdinandem Geldnerem (1902–1989) v Bavorské státní knihovně v Mnichově, Helmarem Härterem (nar. 1942) ve Wolfenbüttelu, Konradem von Rabenau v Knihovně evangelického semináře ve Wittenberku či o sbírku Zemské a univerzitní knihovny v Darmstadtu, jejichž materiál se regionálně i chronologicky často doplňuje.⁸

4 SCHUNKE, I. *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben*. Bd. I. Einzelstempel (Beiträge zur Inkunabelkunde. Dritte Folge. Bd. 7). Berlin: Akademie-Verlag, 1979, 318 s.; SCHUNKE, I. – RABENAU, K. von. *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen ...* Bd. II. Werkstätten (Beiträge zur Inkunabelkunde. Dritte Folge. Bd. 10). Berlin: Akademie-Verlag, 1996, 344 s. ISBN 3-05-002625-1.

5 OTTERMANN, A. Erfassung und Erschließung historischer Bucheinbände in Deutschland: Rückblick und Zukunftsperspektiven. *Gutenberg Jahrbuch*. 1997, roč. 72, s. 325-331. ISSN 0072-9094. Blíže srov. AEB. *Arbeitskreis für die Erfassung, Erschließung und Erhaltung historischer Bucheinbände. Über uns* [online], poslední revize 2011-04-05 [vid. 2012-08-28]. Dostupné z: <http://aeb.staatsbibliothek-berlin.de/ueber.html>.

6 *Einbanddatenbank* [online], poslední revize 2012-05-09 [vid. 2012-08-28]. Dostupné z: <http://www.hist-einband.de/>.

7 BACHER, R. Historische Einbände im Internet. *Bibliotheksdienst*. 2010, roč. 44, Heft 3/4, s. 245-258. ISSN 0006-1972.

8 MARBURGER, U. The German Database of Historical Bookbindings (EBDB): Aims and Perspectives of a Cooperative Research Tool. In: *Early Printed Books as Material Objects*. WAGNER, B. Berlin: De Gruyter, 2010, s. 191–203. ISBN 978-3-11-025530-0.

Vzhledem k nejednotné terminologii bylo zapotřebí nejprve sestavit zevrubný seznam motivů výzdoby. Tento motivický tezaurus je zatím k dispozici v němčině, v budoucnu by měl být dostupný přinejmenším i v anglické verzi. Einbanddatenbank umožňuje vyhledávání podle motivických termínů (ke každému motivu či jeho podskupině je v indexu připojen obrázek s charakteristickým příkladem), či podrobně vyhledávání podle kombinace více kritérií. Rešerši lze omezit pouze na skupinu kolků, válečků nebo ploten. Vyhledávání kolků s často se vyskytujícími motivem je naopak zúžit zadáním velikosti (včetně jisté tolerance) či třeba obrysově formy. Vyhledávací maska nabízí výběr konkrétní lokality, regionu či země, kde dílna působila. Záznam u každého vyobrazení přináší detailnější informace k danému kusu nářadí (kupř. rozměry, motiv, citace starší literatury), dílně, která ho užívala, a konečně k místu uložení svazku, z něhož byl obtah pořízen, včetně signatury, bližších bibliografických a provenienčních údajů či datace vazby. Pomocí hyperlinkových odkazů je Einbanddatenbank postupně provazována se souvisejícími projekty (jako je kupř. Gesamtkatalog der Wiegendrucke a jiné online dostupné bibliografie či třeba databáze Manuscripta medievalea). Počítá se i s připojováním snímků výzdoby celých desek. Záznam poskytuje bližší údaje o knihvazači či anonymní dílně, místě a časovém rozsahu působení a citace odborné literatury. Jednoduchým způsobem je možné přejít k zobrazení všech kusů nářadí, které dílna používala. Podobně rychle lze zobrazit veškeré nářadí s totožným výzdobným motivem. Jak dílny, tak jednotlivé kolkky, válečky a plotny mají přiděleny samostatné řady identifikačních čísel, které lze v popisech vazeb či v odborných studiích citovat a podle nichž je možné rovněž vyhledávat (kupř. EBDB w[erkstatt]000155, EBDB s[tempel]011966, EBDB r[olle]002875, EBDB p[latte]002488). Němečtí kolegové samozřejmě pouze nepřebírají starší informace k jednotlivým knihvazačům a jejich dílnám, ale postupně do databáze začleňují nové poznatky a opravují některé omyly.⁹

Einbanddatenbank obsahuje již dnes více než 65 tisíc záznamů. Může poskytovat cenné informace především těm domácím badatelům, kteří se zabývají středověkými rukopisy či inkunábulemi a postinkunábulemi (renesanční výzdoba je zatím zmapována o něco hůře). Zde je nutno krátce se zastavit u osoby Ernsta Kyriße. Původně vládní stavitel ve Württembersku se po předčasném penzionování roku 1924 rozhodl studovat dějiny umění a věnovat se právě pozdně středověkým knižním vazbám. První tužkové obtahy pro svou sbírku pořídil v roce 1929, poslední ve svých 92 letech ještě roku 1973. Sběrka, kterou dnes vlastní Zemská knihovna ve Stuttgartu, obsahuje materiál z více než 50 tisíc vazeb z různých německých, rakouských a švýcarských knihoven. Neobyčejně silný smysl pro pořádek, fenomenální paměť a píle hraničící s posedlostí mu umožňovaly takto obrovský srovnávací materiál systematicky strukturovat, zpracovávat dle jednotlivých dílen a především neustále doplňovat.¹⁰ Ponechme po letech mlčky stranou okolnosti, které Kyriße zavedly v době okupace do tehdejšího protektorátu, připomeňme ale, že tehdy pilně pracoval v různých pražských a olomouckých knihovnách.¹¹ Výsledky českých a moravských výzkumů po válce shrnul v anglicky publikované studii.¹² Čtyřsvazkové Kyrißovo

⁹ WIPFLER, D. *Wasserzeichen „Piccard“ und „Einbanddatenbank“: Ein Vergleich ihrer Suchfunktionen*. Diplomarbeit im Studiengang Bibliotheks- und Medienmanagement der Hochschule der Medien. Neckarzimmern, 2005 [online], poslední revize 2009-03-10 [vid. 2012-08-28]. Dostupné z: <http://opus.bs-z-bw.de/hdms/volltexte/2006/582/>.

¹⁰ GIERTZ, G. Die „Sammlung Kyriß“ in der Württembergischen Landesbibliothek und ihre Präsentation in der Einband-Datenbank. In: *Bibliotheksdiens*. 2004, Jg. 38, Heft 7/8, s. 863-871. ISSN 0006-1972.

¹¹ KYRIß, E. Bericht über Einbandforschung. In: *Zentralblatt für Bibliothekswesen*. 1943, Jg. 60, s. 371.

¹² KYRIß, E. Bookbindings in the Libraries of Prague. In: *Studies in Bibliography. Papers of the Bibliographical Society of the University of Virginia*. Vol. III, 1950-1951. Charlottesville, Virginia: Bibliographical Society of the University of Virginia, 1950, s. 105-130. Z jeho výzkumů těžila při psaní kapitoly o domácích slepotiskových vazbách a knihvazačích v 15./16. století HAMANOVÁ, P. *Z dějin knižní vazby od nejstarších dob do konce XIX. století*. Praha: Orbis, 1959, s. 47-52.

dílo publikované v 50. letech minulého století však představilo jen výběr ze shromážděného materiálu – 1 711 kusů nářadí z celkem 186 dílen (32 jménem známých knihařů, 38 klášterních dílen, 5 dílen se známými iniciálami či znakem knihaře a 111 anonymních dílen s pomocným označením zvoleným podle charakteristického kolku). Přitom v utříděném souboru obtahů je nářadí z více než 1 500 dalších dílen, které měl doložené jen v celkově menším počtu vazeb. Do svého „velkoněmecky“ koncipovaného repertoria *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet* zařadil Kyriß celkem 16 dílen z českých zemí. Četné další měl ovšem podchycené právě ve své sbírce a nyní je zpřístupňuje *Einbanddatenbank*. V menší míře byl český materiál i v dalších sbírkách, inkorporovaných v digitalizované podobě do databáze. Ta dnes obsahuje zhruba tři tisíce kolků, válečků či ploten pocházejících z dílen, lokalizovaných podle současných vědomostí na území České republiky.

Einbanddatenbank se dosud soustředila na shromažďování materiálu především z dílen v jazykově německých oblastech. Nyní postupně oslovuje partnery z jiných zemí s cílem celkový záběr rozšířit. Berlínská Státní knihovna se před časem obrátila i na pražskou Národní knihovnu se žádostí o zapojení do projektu a soustavné doplňování a revidování zejména bohemikálního materiálu. V České republice snad až na jedinou výjimku nemáme k dispozici větší a zpracované sbírky tužkových obtahů slepotiskových vazeb z našich fondů, na které by bylo možné navázat. Aby domácí i zahraniční badatelé získali pomůcku, jak určovat pozdně gotické a renesanční vazby české a moravské provenience, bylo by zapotřebí přistoupit k rozsáhlé nové pasportizaci a dalšímu zpracování, které se neobejde bez studia jak svázaných knih, tak třeba archivního materiálu. Je otázkou, zda se v Česku podaří najít skupinu fundovaných zájemců a současně institucionální a grantovou podporu časově náročného úkolu. Osobně si myslím, že v první fázi by bylo lépe omezit se jen na pozdně středověké slepotiskové vazby, tedy na období 15. a zhruba první čtvrtiny 16. století.

THE DATABASE OF HISTORICAL BOOKBINDINGS (EINBANDDATENBANK) AND ITS USE IN THE STUDY OF BOOKBINDING

Summary: The database of historical bookbindings (*Einbanddatenbank*, in short *EBDB*) was started in 2001 as a cooperative project among four major German libraries in Berlin, Stuttgart, Wolfenbüttel and Munich. The *Staatsbibliothek zu Berlin* took on the responsibility for setting up, hosting and maintaining the database. The database was intended to provide comprehensive information on bindings mainly of the 15th and 16th centuries which are decorated with blind-tooled stamps, rolls and panels. All partner libraries hold substantial collections of rubbings of bindings decorated with blind tooling, which are digitized and entered into the database. Currently, the *EBDB* comprises the collections of Paul Schwenke, Ilse Schunke, Ernst Kyriß, Anna Marie Floerke or the collections initiated by Ferdinand Geldner and Helmar Härtel. Multiple search options are offered to users of the database to retrieve information on decoration tools, binding workshops and provenances. Clicking on the image or the description leads the user to the full information on the decoration tool: the full-size image and detailed description of the tool, including information on the binding workshop and the location of the volume from which the rubbing was taken. The project continues to be open to additional German or foreign partners. The binding database is to become the central electronic recourse for information on late Gothic and Renaissance bindings.

Keywords: History of bookbinding, bookbinding workshops, blind tooling, incunabula, postincunabula, manuscripts.